Grepl, Miroslav; Karlík, Petr

Přehled literatury o slovesném rodu

In: Grepl, Miroslav; Karlík, Petr. *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty.* Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1983, pp. 17-27

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/121936
Access Date: 27. 11. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

PŘEHLED LITERATURY O SLOVESNÉM RODU

3. Otázky spojené s problematikou v české lingvistické tradici terminologicky zakotvené v pojmech slovesný rod, genus verbi, aktivum/pasívum, diateze aj. se těší již dlouho mimořádné badatelské pozornosti nejen u nás, ale i v měřítku celosvětovém. Literatura věnovaná těmto problémům (a jevům příbuzným) je proto velmi bohatá a názorově značně různorodá; její kritické zhodnocení by si vyžádalo samostatnou monografii. Naše cíle jsou tedy daleko skromnější. Jde nám o to, ve stručném přehledu upozornit na základní přístupy a tendence v dosavadním bádání s hlavním důrazem na ty směry, které se v současné sémanticky orientované syntaxi ukázaly jako metodologicky plodné a kterými jsme se inspirovali při koncipování této práce.

Zcela obecně lze říci, že při studiu kategorie slovesného rodu byli v zásadě všichni badatelé nuceni ve větší nebo menší míře, nezřídka i mimovolně, řešit základní problém systémové jazykovědy — otázku vztahu mezi rovinou významu a výrazu. Teoreticko-metodologická neujasněnost této základní otázky se manifestuje v různých koncepcích a konstruktech popisu a interpretace slovesného rodu, v nichž nezřídka dochází k izolaci obou rovin, a v důsledku toho také k jednostrannému vymezování slovesného rodu buď „od gramatické formy", anebo zřídka naopak „od významu". Při obou postupech se ovšem i samo východisko zkoumání chápe různě: v rámci koncepcí založených na analýze, popisu a interpretaci gramatické formy se slovesný rod chápe jednak jako kategorie ryze morfologická, jednak jako kategorie gramatická (syntaktická); ve (funkčně) sémantických popisech se naproti tomu vychází buď od významu morfologických forem pasíva a aktiva, anebo od významu celé věty.

Vymezování slovesného rodu na základě rozmanitých aspektů formálních a významových, směšování hlediska morfologického, syntaktického a sémantického vede k tomu, že s prostředky signalizace aktiva a pasíva jsou spojovány i jevy jiné, buď po výrazové, nebo po významové stránce příbuzné, např. neosobovost (impersonálnost), všeobecnost podmětu (všeobecnost konatele), intranzitivnost apod.

Pro českou lingvistickou tradici je v této souvislosti charakteristické, že těžiště badatelského zájmu se u nás orientovalo zejména na vymezení toho, co je rod činný a co je rod trpný, a vlastní gramatický status slovesného rodu proto vyplývá většinou spíše z celkové koncepce jednotlivých autorů než z explicitních formulací. Celá problematika byla navíc do značné míry kompli-

kována tím, že útvar *se* + sloveso, jeden ze základních prostředků pasíva, je značně polyfunkční (polysémní). Stačí jen připomenout, že Šachmatov (1914) rozlišuje celkem 11 významů zvratných sloves.

3.1 Základním, nejrozsáhlejším a nejzávažnějším dílem, které jak po stránce teoreticko-metodologické, tak i materiálové významně ovlivnilo vývoj lingvistického myšlení ve sféře zkoumání slovesného rodu v češtině, jsou Havránkovy dvousvazkové *Genera verbi* (1928, 1937). Havránek (1928, s. 14) vidí gramatickou kategorii rodu tam, „kde se za stejného významového obsahu ... mění vztah slovesného děje k subjektu nebo vůbec ke konstrukci větné". Pokud jde o vztah gramatické kategorie rodu k sémantickým třídám predikátů, u nichž se mohou rodové rozdíly projevovat, zastává Havránek stanovisko, že „u sloves, která nemohou být pojímána jako akční, nemohou nastat rodové změny z různého poměru agenta ke konstrukci větné".

V rámci tohoto, v zásadě širokého pojetí slovesného rodu se za aktivní považují struktury, v nichž je agens činnosti subjektem (podmětem) věty, a pasívní jsou potom takové věty, v nichž agens subjektem věty není. U vět pasívních se podle větné konstrukce rozlišuje pasívum osobní (*dům se staví*) a pasívum neosobní (*mluvilo se o ní, šlo se cestou necestou*).

Havránkovo pojetí, ve zjednodušené podobě převzaté i do *České mluvnice*, přejímá celá řada bohemistů, mezi nimi i Vl. Šmilauer (1947) a s drobnějšími modifikacemi i Fr. Kopečný.

Na základě funkčně sémantické analýzy formy „sloveso + *se*" dospívá Kopečný (1954) k závěru, že reflexívní formu slovesa je možno pokládat za pasívní tenkrát, jestliže je dokonale synonymní s příslušnou formou pasíva opisného, tj. tehdy, když ji lze v konkrétním případě opisným pasívem nahradit. Jinak má reflexívní forma pouze obecnější funkci naznačovat „obecnou povahu dějového činitele", tedy vlastně nepasívum. Příznačné je, že Kopečný (i Havránek) považují typ *spí se mi dobře* (tj. dispoziční typy podle R. Mrázka) za konstrukci s neosobním slovesem; odtud potom plyne i skutečnost, že mnohé struktury sémanticky sice rozdílné, ale z hlediska morfologické slovesné formy vyjadřující vztah činitele děje k subjektu shodné se chápou různě: typ *šlo se tam dvě hodiny* za neosobní pasívum, typ *šlo se tam pěkně* za neosobní aktivum.

Kopečného koncepce slovesného rodu je vlastně zároveň polemikou s Trávníčkovými (1939) názory, který ani typy *spílá se mu, mluví se o tom, šlo se cestou necestou*, tedy reflexívní formu u sloves intranzitivních a u sloves subjektových (bezpředmětových), za výrazové prostředky pasíva nepokládá; v těchto případech jde podle něho o vazby aktivní s všeobecným podmětem (tj. aktivní vazby neosobní). Pro Trávníčka jsou potom tedy pasívní věty všechny typy s opisným pasívem kromě rezultativních a ty typy s reflexívní formou slovesnou, které mají gramatický podmět. Jak Kopečný výstižně upozornil, takové pojetí vede k rozloučení ekvivalentních konstrukcí *spílá se mu* (aktivum) a *bývá mu spíláno* (pasívum), zatímco typy *dům se opravuje* a *dům je opravován* se chápou jednotně, tj. jako dvě formální varianty pasíva.

3.2 V rámci koncepcí, které lze charakterizovat jako užší chápání kategorie genus verbi, se z Havránkova vymezení slovesného rodu přijímá pouze jeden aspekt, totiž zaměřenost slovesného děje na gramatický podmět, a druhý, stejně závažný aspekt, vztah k agentu, se už nerespektuje. Z toho vyplývá, že opozice aktivum × pasívum se může realizovat pouze u sloves tranzitivních a v ostatních případech, tj. u sloves intranzitivních a bezpředmětových, jde o aktivum. Morfologické formy reflexívní forma slovesná a opisné pasívum se potom v prvním případě hodnotí za prostředek pasíva, v druhém případě za prostředek impresonálnosti (*o tom se diskutuje, o tom bylo rozhodnuto*). Proto např. v části polské lingvistické tradice se za pasívní nepokládají věty s tranzitivním slovesem v odpovídajících morfologických formách, jestliže v nich pozice subjektu není obsazena (tj. patiens zůstává v pozici přímého předmětu): *czyta się książkę* apod.

K užšímu chápání pasíva se hlásí také koncepce Isačenkova (1960), pro něhož je kategorie slovesného rodu vybudována právě na vyjádření nebo nevyjádření zásahu (gramatického) subjektu slovesným dějem. Z tohoto hlediska jsou potom hodnoceny všechny neosobní konstrukce jako aktivní, tedy nejen (ve shodě s Havránkem a Kopečným) typ *šlo se tam pěkně*, ale i (na rozdíl od nich) typ *šlo se tam dvě hodiny*, neboť uvedený příznak, tj. zasažení subjektu dějem, explicitně nevyjadřují.

V podstatě ke stejnému závěru dospívá i R. Růžička (1968), který navrhuje pokládat za pasívní pouze ty struktury, v nichž se cíl slovesného děje stane gramatickým podmětem.

Užší chápání slovesného rodu kriticky zhodnotila H. Křížková (1962), která upozornila na to, že vyjádření nebo nevyjádření agentu se kříží s vyjádřením nebo nevyjádřením gramatické osoby, která je podle autorky agentu nadřazena. Široké pojetí pasíva potom vyplývá u některých badatelů z toho, že se k signalizaci neosobovosti užívá stejných prostředků, jakými se ve slovanských jazycích vyjadřuje pasívum. Křížková považuje tvary *šlo se, je zde chozeno* z hlediska gramatické formy za neosobní, tzn. funkci reflexívního *se* nebo příčestí trpného (u sloves intranzitivních) charakterizuje jako „signalizaci samostatnosti slovesného příznaku, nezávislosti na jakémkoli subjektu". Proto také odmítá Havránkovo a Kopečného hodnocení vět *šlo se tam dvě hodiny* a *šlo se tam pěkně*, neboť — i když připouští významový rozdíl mezi oběma konstrukcemi — jde o týž typ neosobního tvaru slovesa *jít*, tvaru příznakově neosobního (podobně jako v případech *dnes se tančí venku, dobře se mi tančí*).

Podobně jako Křížková chápe výraz *jde se* v obou výše uvedených strukturách za neosobní zvratnou formu slovesnou také O. Parolková (1967). Tato forma ovšem, jak Parolková zdůrazňuje, může být užita ve dvou různých syntaktických konstrukcích, které se liší několika rysy (možností vyjádřit „subjekt" formou dativu, možností aplikace na slovesa dokonavá i nedokonavá, přítomností kvalitativního hodnotícího výrazu aj.). Z různého syntaktického chování obou forem vyvozuje Parolková závěr, že v případě věty *jde se tam*

pěšky jde o neosobní zvratnou pasívní konstrukci, jejíž funkcí je činitele zcela zevšeobecnit (anonymizovat), zatímco strukturu *jde se tam dobře* je nutno pokládat za bezpodmětnou obdobu dvoučlenných konstrukcí *dobře se mi tančí polka*, avšak nikoli za pasívum (jak tomu nasvědčuje i doplnitelnost „subjektu" formou dativu).

3.21 Hodně badatelské pozornosti se v rámci v zásadě morfologického chápání slovesného rodu věnovalo i takovým problémům, jako je např. obdoba německé dichotomie „Vorgangspassiv" × „Zustandspassiv" a v této souvislosti i otázce, jaký je poměr mezi formou s jmennými a se složenými tvary trpného participia.

Necháme-li stranou stanoviska extrémní, uznávající v této funkci (tj. ve funkci přísudku) za spisovné až na nečetné výjimky pouze participia jmenná, lze říci, že se v duchu Havránkova (1937, s. 124) vymezení v zásadě přijímala teze, že mezi oběma tvary je rozdíl významový: tvary složené mají tedy význam „nominální", tj. stavový (*město bylo pobořené*), kdežto tvary jmenné význam dějový (*město bylo pobořeno*). O pasívu se potom mluví v těch případech, kdy jde o děj, nikoli o z děje vyplynulou vlastnost. K tomu je třeba ovšem poznamenat, že takové názory byly do jisté míry aprioristické (a vlastně spíše přáním jazykových teoretiků) a neodpovídaly běžnému jazykovému úzu.

3.22 Druhým, stejně závažným aspektem, který se v souvislosti se slovesným rodem řešil, byla otázka distribuce forem zvratného a opisného pasíva, tj. zjišťovaly se jak podmínky, za nichž nelze jedné z forem pasíva užít vůbec, tak i tendence, které vedou k tomu, že v určitých případech dáme přednost jedné formě před formou druhou. Tak bylo už upozorněno na to, že zvratné pasívum nelze užít tehdy, má-li být ve větě vyjádřen agens děje, ale zpravidla ani tehdy, je-li patiens děje životný (Ertl, 1918). Někdy se postuluje tendence, že se forma zvratného pasíva používá častěji pro vyjádření dějů konkrétních, aktuálně probíhajících, zatímco forma pasíva opisného se hodí tehdy, je-li dějové pojetí oslabeno nebo jde-li o děj neaktuální, nekonkrétní, a to i při příčestí nedokonavém.

Že se opisné pasívum hodí na vyjadřování dějů neaktuálních, dokazuje i jeho geneze. Fr. Kopečný (1954) správně říká, že dějově pasívní význam míval jen typ *bývá chválen*, kdežto typ *je chválen* měl ve starším jazyce význam rezultativní, stavový.

Konečně se často připomíná i tendence tvořit v češtině reflexívní pasívum především od sloves nedokonavých a opisné pasívum od sloves dokonavých a upozorňuje se na to, že v ruštině je to „pravidlem".

V nedávné době se otázkou konkurence obou forem pasíva znovu zabýval Fr. Štícha (1979) a dospěl k závěru, že opisným pasívem se vyjadřuje, co se děje s jevem vyjádřeným podmětem věty, reflexívním pasívem naopak to, co jistý všeobecný nebo (záměrně) dekonkretizovaný činitel dělá s entitou vyjádřenou gramatickým podmětem.

Ze stylistického aspektu se potom téměř všeobecně konstatuje, že opisné pasívum je forma knižnější, nevyskytující se zpravidla ani v jazyce hovorovém,

ani v dialektech. To je ovšem dáno tím, že se forma tzv. analytického pasíva v dialektech, ba ani v hovorovém jazyce plně nerozvinula a neparadigmatizovala.

3.3 Vedle slovesného rodu ve vlastním smyslu se právě v naší a také v německé lingvistické tradici někdy mluví o jevech s pasívem tak či onak souvisejících, které jsou nazývány různě: nepřímé (indirektní) pasívum, „maskované" pasívum (verkleidetes Passiv), recipientní pasívum. V této souvislosti se zpravidla uvádějí dvě formy, a to *míti* + trpné participium a *dostat* + trpné participium.

3.31 Pokud jde o formu *míti* + trpné participium, bývá v klasických gramatikách často chápana a interpretována jako forma časová, jako tzv. (slovanské) perfektum, a zdůrazňuje se, že se v ní protiklad slovesných rodů (aktivum × × pasívum) neuplatňuje. Z nám známých badatelů ji jako první za zvláštní slovesný rod považuje V. Kroupa (1962).

Dosud nejpodrobnější analýzu dané formy provedl K. Hausenblas (1963), který ji chápe za konstrukci pro vyjádření výsledného stavu, v níž se (původní adresát a nyní) vlastník dostává do centra, stává se podmětem. Vykládá ji transformacionalisticky jako změnu konstrukce nepřivlastňovací v přivlastňovací (*Pracovnu jsme už uklidili*, *Pracovnu už mi uklidili*, *Pracovna už mi byla uklizena*, *Moje pracovna je uklizena*, *Pracovnu už jsem uklidila jinému* → *Pracovnu už mám uklizenu*).

Ve smyslu Havránkova širokého vymezení pasíva si všímá znovu těchto konstrukcí Fr. Daneš (1968), který postřehl, že tu není vhodné vycházet z kategorie výsledného stavu, neboť se jich užívá v obou videch. Z hlediska slovesného rodu jde potom o konstrukci, která může mít význam pasívní (*Už mám tu žádost vyřízenu*), nebo aktivní (*Už mám ty spisy všechny vyřízeny* = *už jsem je vyřídil*). Správně se ovšem připomíná, že existuje celá řada predikátů (např. s významem rozkazu, příkazu, ale i jiné), u nichž má konstrukce *mít* + participium trpné vždy význam pasívní (*Mám přikázáno odejít*).

3.32 Ze sémantického hlediska je konstrukci *mít* + participium trpné velmi blízká konstrukce *dostat* + participium trpné. Fr. Daneš (1968, 1979) navrhuje interpretovat tyto konstrukce jako druh složeného (opisného) pasíva, i když jsou možné jen u okruhu sloves omezeného gramaticky na slovesa dokonavá s vazbou dativní osoby, sémanticky pak přítomností sémantického rysu „dávání" ve významu slovesa a implikací recipientu. Na rozdíl od konstrukcí *mít* + participium trpné jsou formy *dostat* + participium trpné vždy pasívní, a proto podle něho jde o tzv. recipientní pasívum (*Dostal jsem přislíbenu odměnu*). Zároveň upozorňuje na další výrazný rozdíl mezi oběma formami, totiž že *mít* + participium trpné je možné pouze u sloves, která mají vedle dativní vazby i vazbu akuzativní.

Konstrukcí typu *dostal jsem přidáno* si z konfrontačního hlediska všímá také německý slavista R. Lötzsch (1966, 1969), který mluví o indirektním pasívu, neboť tato forma v němčině není vázána na predikáty implikující recipient.

3.4 Pohled od věty, a nikoli od jejího predikačního jádra, od morfologického tvaru svázaného s VF, uplatnil při vymezování pasíva již V. Mathesius (1947). Mluví přitom o tzv. pasívní perspektivě větné, kterou chápe za takové uspořádání lexikálního a gramatického materiálu ve větě, které vyslovuje, že osoba nebo věc stojící v kontextovém centru pozornosti (tedy nikoli nutně gramatický subjekt jako v případě morfologického pasíva) byla zasažena dějem vycházejícím odjinud. Jako test, kterým se dá pasívní perspektiva věty zjišťovat, navrhuje otázku: *Co se mu stalo?* V takovém pojetí, které se v mnoha směrech blíží vlastně některé z novějších sémantických klasifikací predikátů (Chafe, 1970), se na vyjadřování pasívní větné perspektivy podílejí jak slovesné formy tradičně za pasívní chápané, tak i formy „činné" (*Pracoval na poli a zabil ho blesk, Zabil ho kamarád ze žárlivosti*).

V kontextu havránkovské tradice chápání slovesného rodu se sice Mathesiovo pojetí nestalo, patrně pro jednostranně sémantickou orientaci, nerespektující gramatické (morfologické anebo syntaktické) prostředky „pasivizace", v české lingvistice východiskem dalších zkoumání, nicméně několik badatelů se u Mathesia inspirovalo a některé jeho myšlenky jsou dále rozvíjeny.

3.41 J. Kačala (1978) se pokouší Mathesiem vypracovaný rámec pasívní perspektivy větné modifikovat se zřetelem ke gramatické stavbě věty. Navrhuje proto rozlišovat sémantickou perspektivu věty (odpovídající v principu perspektivě Mathesiově) a gramatickou perspektivu věty. Sémantická perspektiva věty pak může být aktivní, je-li vztah mezi „východiskovou substancí děje" a dějem (sémanticky) aktivní (*Stolař nám opravil stoličku*), anebo neaktivní (pasívní), je-li vztah mezi východiskovou substancí děje a dějem neaktivní (pasívní) (*Chlapec zbledl strachem, Voda v jezeře velmi ochladla*). Sémantická perspektiva v tomto pojetí je vlastně dána sémantickou strukturou slovesa, a nemá tedy své exponenty v oblasti gramatiky, neprojevuje se v gramatické stavbě věty. Gramatická perspektiva věty může být opět aktivní nebo neaktivní (pasívní). K její realizaci slouží kategorie slovesného rodu. Kačala se hlásí k tzv. užšímu pojetí slovesného rodu (viz 3.2) a za pasívní považuje pouze struktury dvoučlenné (tj. s patientem v pozici gramatického podmětu). V ostatních větách (*O tom se ve městě už dávno hovořilo*) nejde o neaktivní (pasívní) gramatickou perspektivu, nýbrž o zrušení původní aktivní gramatické perspektivy.

3.5 Až teprve v souvislosti se sémantizací gramatických popisů se těžiště zkoumání slovesného rodu jako kategorie gramatické přesouvá z oblasti morfologie do syntaxe a začíná se někdy dokonce mluvit o syntaktickém rodu. Pohled od věty (a nikoli od izolované morfologické formy) přitom zákonitě vede k tomu, že se genus verbi začíná chápat značně šířeji a že se v rámci tradiční kategorie slovesného rodu s „klasickými" pasívními formami spojuje i celá řada dalších forem, pro něž je charakteristické, že mají stejnou syntaktickou funkci jako formy pasíva, že totiž umožňují participanty sémantické struktury věty rozmístit do různých pozic syntaktických. Není náhoda, že se zpočátku vycházelo zejména ze zkoumání vzájemného přiřazení činitele děje

(chápaného široce jako personický „sémantický subjekt", tj. „agens", „nositel", „procesor") a gramatického podmětu, resp. „patientu" a gramatického komplementu (předmětu), protože právě pasívní morfém mění syntaktickou pozici (a formu) na rovině gramatické struktury věty „agentu" (resp. „patientu") odpovídající. I když tato problematika zůstává stále jakýmsi centrem kategorie syntaktického rodu, v mnoha pracích se systematicky zkoumá i to, do jakých syntaktických pozic mohou být přemístěny i další participanty sémantické struktury věty, jako např. „recipient", kauzátor", „proživatel", „iniciátor" aj.), a jaké gramatické prostředky k tomu slouží.

3.51 Sémantické funkční „vidění" problematiky slovesného rodu bylo v základních teoreticko-metodologických principech navrženo a v jednotlivých typologicky různých jazycích rozpracováno leningradskými lingvisty, vedenými A. A. Cholodovičem, kteří ve smyslu syntaktického rodu užívají termín diateze (*Tipologija*..., 1974, *Problemy*... 1978). V československé lingvistice je syntaktické východisko pro chápání slovesného rodu propracováváno v duchu havránkovské tradice v konceptu deagentizace, která představuje ve slovanských jazycích jeden z výrazných typů diateze, při níž se agens odsouvá z pozice gramatického podmětu věty.

3.52 Východiskem Greplovy (1973) koncepce deagentizace (chápané tehdy autorem ovšem úžeji než dnes, v podstatě v rozsahu, který v této práci označujeme jako deagentizace typu Agens-Patiens) je snaha najít invariantní význam morfologických forem terminologicky zakotvených v české lingvistice jako pasívní, tedy tzv. reflexívní formy slovesné a opisného pasíva. Takový význam lze označit jako deagentnost, neboť obě morfologické formy „vyjadřují děje, při nichž je agens odsunut z místa gramatického podmětu, neboli děj pojatý deagentně".

Poznámka: Na základě výsledků, ke kterým jsme dospěli v této práci, by bylo patrně vhodnější vymezovat invariantní význam reflexívní formy slovesné jako odsouvání jakéhokoli „personického" participantu z gramatické pozice subjektu.

Invariantní význam formy *býti* + participium trpné lze naproti tomu charakterizovat jako odsouvání jakéhokoli (personického či nepersonického) „působitele" z pozice gramatického podmětu.

Není přitom rozhodující, zda deagentní struktura je dvojčlenná (osobní), nebo jednočlenná (neosobní). Jednotící funkční pohled umožňuje tak překlenout rozpory v interpretaci obou morfologických forem, pramenící z úzkého chápání pasíva (kdy je slovesný děj zaměřený na subjekt): osobní reflexívní forma slovesná a opisné pasívum = pasívum, neosobní reflexívní forma slovesná a opisné pasívum = impersonálnost. Současně se tak vytvářejí předpoklady, aby se i v rámci širokého pojetí pasíva interpretovaly podle jednoho kritéria, a tedy jednotně reflexívní formy slovesné, chápané jednou jako prostředek (neosobního) pasíva (*Šlo se tam dvě hodiny*), jindy jako prostředek impersonálnosti (*Šlo se tam dobře*). Navíc může být na jednotné bázi vyložena i funkce reflexívní formy slovesné v rámci sloves stavových (sám Havránek, jak známo, omezoval pasívum jen na slovesa akční). Kategorie

deagentizace představuje konečně vhodnou bázi i pro výklad slovesných forem ve větách typu *Hlásili to v rozhlase*, jejichž funkční blízkost s pasívem se sice již dávno cítila, ale které byly většinou izolovaně interpretovány buď sémanticky jako věty s všeobecným subjektem (nověji konatelem), nebo syntakticky jako věty s nulovým gramatickým podmětem (Ružička, 1968), ojediněle pak jako věty jednočlenné (Kubík, 1968).

3.521 Konstrukt deagentizace byl v české lingvistice dále propracováván z různých hledisek. Z hlediska morfologického vedlo v pracích Komárkových (*Teoretické základy...*, 1975; 1978) uplatnění funkčního pohledu k odstranění pojmu morfologického slovesného rodu (a tedy i pasíva jako morfologické kategorie), který byl nahrazen pojmem diateze. Diateze se ovšem v pojetí morfologickém chápe poměrně úzce, jako vztah mezi minimálním gramatickým jádrem věty a „agentem". Vyjadřuje se jednak deagentivem (tj. VF složeným z tvaru 3. os. sg. nebo pl. a pohyblivého morfému *se*), jednak sponově jmennými (syntaktickými) konstrukcemi, jejichž jádrem je participium trpné. Pro chápání tvarů *je chválen* jako forem sponově jmenných mluví i okolnost, že protiklad obvyklosti, uplatňující se u slovesa, je v těchto konstrukcích vyjadřován na tvarech spony (*je chválen* — *bývá chválen*) a také jiné mluvnické významy se vyjadřují na slovese *být*, jak je to u spony obvyklé i v jiných případech.

Proti tradičnímu pojetí, které vidí rozdíl mezi dějovým pasívem opisným (jakožto tvarem slovesa) typu *je stavěn z cihel* a stavovou konstrukcí sponovou (v níž má příčestí povahu adjektivní) typu *je postaven z cihel*, se v obou případech mluví o sponové konstrukci s funkcí deagentizační. Tato konstrukce má dějový význam jen v tom případě, je-li bezprostředním výsledkem deagentizační derivace výchozí agentní syntaktické struktury, zatímco v rámci konstrukcí chápaných někdy jako tzv. „Zustandspassiv" je na výsledek procedury deagentizační (*Řezbář vyřezal svícen ze dřeva* → *Svícen byl vyřezán ze dřeva*) aplikována další procedura — rezultativizace (*Svícen je vyřezán ze dřeva*).

3.522 Na další výrazové prostředky takto chápané diateze (deagentizace) ukazuje v celoslovanských souvislostech H. Běličová — Křížková (1976). Při rozboru morfologické kategorie osoby dospívá k závěru, že na základě distinktivních rysů, vlastních jednotlivým osobním tvarům, lze některé formy osoby užít jako prostředky signalizace odvozených diatezí, při nichž je sémantický subjekt odsouván ze syntaktické pozice podmětu, s významem „neurčitý/obecný subjekt". Přitom dochází ovšem k potlačení jedněch distinktivních rysů těchto tvarů (např. vztahu k mluvčímu, k adresátovi) a k vystoupení jiných do popředí (např. personálnosti). Jde zejména o 1. os. pl. (*Co máme, rádi dáme*), 2. os. pl. (*V nouzi poznáš přítele*) a podle Běličové i o 3. os. pl. Naproti tomu 2. os. sg. podle názoru autorky v „zevšeobecňovací" funkci na bázi svého invariantu fungovat nemůže. Mezi prostředky odvozených diatezí s významem obecného charakteru subjektu se dále uvádí — ne zcela organicky — konstrukce s podmětem *člověk* (*Člověk se tam má nač dívat*).

3.523 Problematikou všeobecného konatele (v dřívější literatuře nepřesně označovaného jako všeobecný podmět) se v souvislosti s deagentizací zabývá J. Panevová (1973, 1979). Na rozdíl od jiných badatelů vychází však z toho, že deagentnost a všeobecný konatel jsou kategorie různých rovin (i když jejich některé formální prostředky jsou stejné), a proto se kloní k řešení, chápat jako vlastní vyjádření všeobecného konatele prostředky deagentizačními pouze reflexívní formu slovesnou a tzv. opisné pasívum s nevyjádřeným „agentem". Užití 3. os. pl. ve funkci výrazového prostředku všeobecného konatele by pak podle autorky bylo možno vyložit v rámci popisu významů slovesných osob (a podobně i 1. os. pl.). Cenný je v této souvislosti postřeh, že lze rozlišovat dva významy všeobecného konatele — jeden s inkluzí mluvčího (1. os. pl., 2. os.), druhý s vyloučením mluvčího (3. os. pl.). Dodat by ovšem bylo třeba, že jde nejen o inkluzi mluvčího, ale i adresáta. Panevová dále poukazuje na to, že výraz *člověk* má v aktuálních větách (*Člověk to dělá s takovou chutí a vy mu to pohaníte*) vlastně význam 1. os. sg.; to ji vede k tomu, aby ani konstrukce se zájmenným substantivem *člověk* za výrazový prostředek všeobecného konatele nepokládala.

3.524 Autorem sémantického dělení deagentních konstrukcí je R. Mrázek (1971). Opírá se přitom o myšlenky některých badatelů, kteří se těmito problémy v jiných souvislostech zabývali, zejména pak o Dokulilův (1941) pojem quale děje, o některé názory Trostovy (1968) a o Poldaufovy (1969) hodnotící konstrukce spojené s překonáváním resistence. Do první třídy řadí autor konstrukce, v nichž se vyjadřuje sám děj (jde o tzv. deagentní konstrukce akční). „Agens" pak je buď nevyjádřitelný, nebo může mít formu instrumentálu, popř. i předložkového pádu *od* + genitiv. Např.: *Takové knihy se už nečtou*; *Bylo na to poukázáno (několika diskutujícími)*. Do druhé třídy jsou řazeny konstrukce, v nichž se vyjadřuje vztah činitele děje k ději, jeho chuť, nechuť, nálada apod. (deagentní konstrukce relační, dispoziční). „Agens" v nich bývá vyjádřen formou tzv. subjektového dativu, nebo může být nevyjádřen. V dispozičních typech deagentních konstrukcí je reflexívní forma slovesná jediným prostředkem deagentnosti. Z hlediska syntaktického jsou dispoziční typy buď dvojčlenné (*Matematika se mi studovala dobře*), nebo jednočlenné (*Sedí se mi dobře*).

P. Adamec (1973), který se dispozičním typem konstrukcí zabýval na ruském materiálu, mluví o tzv. demipasívních strukturách.

3.6 Pojem deagentizace se stal zároveň jádrem kategorie hierarchizace, kterou u nás poprve postuloval Fr. Daneš (1968a) a která byla pak zapojena jako jedna z „kognitivních" složek do globálního významu věty i v koncepci nové akademické mluvnice češtiny (1975). Východiskem koncepce hierarchizace je poznání, že v jazycích se propozice nerealizují v „čisté" podobě, nýbrž v sémanticky dále kvalifikovaných variantách. Právě takové varianty nazývá Daneš hierarchizovanými propozicemi, neboli hierarchizovanou sémantickou strukturou věty. Podstata hierarchizace se tedy vidí v různém uspořádání jisté výchozí struktury, ve změně vzájemného přiřazení participantů séman-

tické struktury věty a větných členů struktury formálně syntaktické. Řečeno jinými slovy, hierarchizace jedné a téže propozice znamená „různým způsobem rozestavit na scéně participanty propozice, tj. zvýraznit nebo naopak dekonkretizovat, odsunout do pozadí".

3.61 Daneš a Hlavsa (1978), kteří se zabývali především těmi aspekty tohoto jevu, jimž u nás dříve nebyla věnována badatelská pozornost, rozlišují několik typů hierarchizace: (1) Jde o dva různé predikátory, jež nejsou synonymní, tj. každému z nich odpovídá jinak strukturovaný predikát (nebo predikát jiné sémantické třídy); totožná je reálná situace, která je vyjadřována. Rozdíl mezi predikáty tkví v tom, který z participantů je vybrán jako „agens". Sem se hlásí třída tzv. konverzních sloves typu *Jan koupil auto (od Petra) — Petr prodal (Janovi) auto.* Autoři sem dále přiřazují i typ *vybrat schránku — vybrat dopisy (ze schránky), splést vlas do copánků — splést copánky z vlasů, namazat chléb máslem — namazat máslo na chléb*; (2) Jde o totožnost predikátů, ale při různosti jejich výrazové formy — a tato volba různých predikátorů je právě prostředkem hierarchizace. Patří sem příklady jako *oznámit někomu něco — dozvědět se od někoho něco, dát někomu něco — dostat od někoho něco, být větší než — být menší než* apod. a dále některé predikátory „reciproční" typu *Pardubice jsou blízko Hradce — Hradec je blízko Pardubic*; (3) Deagentizace.

Koncepce hierarchizace v té podobě, jak ji chápou Daneš a Hlavsa, není ovšem v české lingvistice přijímána bez výhrad, jednak pokud jde o její rozsah, jednak pokud jde o jevy, které sem patří.

3.62 Např. R. Mrázek (1976) se domnívá, že takové pojetí je příliš úzké, a nepostihuje tedy takové případy jako *Toho člověka dobře známe — Ten člověk je nám dobře známý, Vybavil jsem si Kyjev— Vybavil se mi Kyjev* apod., a navrhuje proto mluvit o hierarchizaci a příbuznosti (afinitě) propozice. Afinní jsou potom takové propozice, které mají denotativní význam značně blízký, nikoli však zcela totožný. Mrázek dále vyslovil názor, že případy, v nichž jsou predikáty realizovány nestejnými lexémy, přesahují kompetence syntaktického popisu a z toho důvodu by v rámci „syntaktična" nevykládal případy lexikálně syntaktických konverzí jako *Byl dlouho mým učitelem — Byl jsem dlouho jeho žákem, Petr je větší než Pavel — Pavel je menší než Petr.* Naopak doporučuje zahrnout mezi případy, kdy lze mluvit o takto široce chápané hierarchizaci, i tzv. dekonkretizaci participantů (levointenčních i pravointenčních), a to nejen takový její typ, který se realizuje deagentizačními konstrukcemi, ale i typy jiné, např. realizované elizí aktantů (*Sedí v křesle a čte*), nebo lexikálně zájmenným substantivem *člověk* (*Člověk má starosti*). Při těchto výkladech navrhuje Mrázek zavést termín depatientizace, který by postihoval případy, kdy se abstrahuje od konkrétního „patientu" v konstrukcích už deagentních (*Instalatér už hořák opravil → Hořák už byl opraven → Už je opraveno*, nebo *Už je zaseto, Už je vymláceno*).

3.63 V lingvistické literatuře naší i cizí se vedou rozsáhlé diskuse také o typu, kdy lexikální podoba slovesa je stejná, ale „vyměňují se" aktanty. Z našich badatelů ukázala J. Panevová (1980), že v typu *Naložili cement na vůz — Na-*

ložili vůz cementem nejsou obě „hierarchizované struktury" synonymní, neboť první věta je pravdivá tehdy, byl-li veškerý cement naložen, věta druhá pak tehdy, byl-li naplněn celý vůz. Uvádí i další podobné případy *Semleli zrno na mouku — Semleli ze zrna mouku, Kmen nařezal na pět kusů — Z kmene nařezal pět kusů* apod.

Významové shody by bylo možno podle Panevové hledat u symetrických relačních predikátů (*sousedit s, sahat k, odpovídat čemu*...). Panevová si podrobně všímá z hlediska synonymie i konverzních predikátů typu *Karel prodal Pavlovi auto — Od Karla koupil Pavel auto.* Říká, že v obou konstrukcích jde o náhodnou obsahovou shodu, ale jazykový význam nelze pokládat za totožný, jak o tom svědčí odpovídající věty *Karel prodával auta s nadšením — Od Karla kupovali auta s nadšením*, které nemají stejné pravdivostní podmínky.

3.7 Syntaktickému pojetí slovesného rodu, jak vykrystalizovalo v současné bohemistické literatuře a k němuž se hlásí i tato práce, jsou blízké názory Cholodovičovy skupiny (*Tipologija*... 1974, *Problemy* ... 1978) a německých lingvistů (*Satzstruktur*... 1976). V těchto koncepcích se pracuje s pojmem diateze a rozumí se jím — obecně řečeno — vzájemný vztah mezi větnými členy a participanty sémantické roviny věty. Konstrukce s výchozí diatezí jsou z hlediska rodu základní, za pasívní se potom chápou ty z derivovaných (odvozených) diatezí, u nichž sémantickému subjektu neodpovídá agens. I když celá koncepce prošla určitým vývojem a v měřítku mnohajazykové konfrontace se ukazují některé její výchozí postuláty sporné (týká se to zejména právě vymezení slovesného rodu), vytváří poměrně spolehlivé teoreticko-metodologické východisko popisu a interpretace větných struktur, lišících se různým přiřazením participantů sémantické struktury věty a aktantů struktury formálně syntaktické.

Z hlediska široce konfrontačního a typologického, založeného na pozorování jazyků značně odlišných a bohatě materiálově dokumentovaného, je problematice pasívní perspektivy větné a otázkám s ní spjatým, zejména pojmům rezultativnost, stavovost (statičnost), pasívnost, „perfektovost" a mediálnost, věnována velká pozornost ve sborníku *Tipologija rezultativnych konstrukcij* (1983). K závěrům této práce jsme už však nemohli přihlédnout.